

Η επιστολογραφία του Γέροντος Ιωσήφ του Ησυχαστού

/ Αφιέρωμα στον Όσιο Ιωσήφ Ησυχαστή

Νίκος Ι. Νικολαΐδης, Ομότ. Καθηγητής Πατερικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο Γέρων Ιωσήφ αναντίλεκτα αποτελεί ιστορικό σταθμό στην ορθόδοξη πνευματική ζωή και στη βιωματική εμπειρία της ζωής της Εκκλησίας. Η «Επιστολογραφία» του συνιστά σημαντικό κεφάλαιο για την επιστήμη της θεολογίας αλλά και για την όλη ζωή της Εκκλησίας.

Συνολικά έχουν δημοσιευθεί από την Ιερά Μονή Φιλοθέου Αγίου Όρους ογδόντα μία επιστολές του, «Προς Μοναστάς και κοσμικούς» (Μέρος Α΄), και μία εκτενής, «Προς ησυχαστήν ερημίτην» (Μέρος Β΄) [1]. Η τελευταία αυτή επιστολή διαιρείται σε δεκατρία αυτοτελή κεφάλαια.

Αναμφίβολα υπάρχουν και άλλες απωλεσθείσες ή και ανέκδοτες επιστολές, πράγμα που και ο ίδιος πολλές φορές σημειώνει στις σωζόμενες επιστολές του [2]. Στην παρούσα αναφορά έχουμε υπόψη και το μόλις πρόσφατα εκδοθέν βιβλίο του Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Γέροντας Ιωσήφ ο

Ησυχαστής, Επιστολιμαία βιογραφία – Ανέκδοτες επιστολές και ποιήματα, το οποίο περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και άλλες είκοσι οκτώ ανέκδοτες επιστολές [3] του Γέροντος, καθώς επίσης και εννέα ανέκδοτα ποιήματά του με συνολικό αριθμό εξακοσίων δεκατριών στίχων [4].

Οπωσδήποτε το κεφάλαιο «Επιστολογραφία του Γέροντος Ιωσήφ του Ησυχαστού» χρήζει μελέτης, επανεξέτασης και έρευνας πολλής. Γι' αυτό κρίνω εύκαιρον εδώ να εισηγηθώ, χωρίς με αυτό να υποτιμάται η υπάρχουσα φιλόπονη έκδοση της Ι. Μ. Φιλοθέου, ότι, ίσως θα πρέπει ή μάλλον είναι ανάγκη να υπάρξει μια νέα προσπάθεια ανεύρεσης και έκδοσης όλων των επιστολών του Γέροντος, με τις υπάρχουσες. Και μάλιστα προκρίνω να εκτυπωθούν και οι χειρόγραφες επιστολές σε Παράρτημα, όπως έχουν βγεί από το άγιο χέρι του Γέροντος. Έτσι πιστεύω θα μπορέσουμε καλύτερα να γνωρίσουμε εκ του σύνεγγυς το γράμμα και το πνεύμα του Γέροντος, θα έχουμε τη δυνατότητα να κατατάξουμε χρονολογικά τις επιστολές, να γνωρίσουμε τα ακριβή ονόματα των παραληπτών, να μελετήσουμε την εσωτερική προοδευτική συνοχή και αλληλεξάρτησή τους και ακόμη θα μπορούμε να συνεξετάζουμε τη λειτουργική συνοχή προσώπων και γεγονότων, τα οποία μνημονεύονται σ' αυτές και έτσι να βγάλομε ασφαλέστερα συμπεράσματα. Με τον τρόπο αυτό πιστότερα, φρονώ, θα διαφανεί ο εμπειρικός πλούτος και η προσφορά του οσίου Γέροντος. Επιπρόσθετα μία τέτοια επιστημονική διευθέτηση θα συμβάλει, μαζί με τη ζώσα για το πρόσωπο του Γέροντος παράδοση, να συνταχθούν με ακριβέστερο τρόπο και η βιογραφία αλλά και η προσφορά του. Σ' αυτό έχουμε την αίσθηση ότι μπορούν να συμβάλουν σημαντικά τόσο η Ιερά Μονή

Φιλοθέου, η οποία είχε τη θεοτερπή και φιλόπονη πρωτοβουλία και την πείρα της πρώτης γνωστής έκδοσης των επιστολών του Γέροντος Ιωσήφ, όσο και η Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, η οποία έχει ασχοληθεί παλαιότερα αλλά και πρόσφατα με εκδόσεις της για το Γέροντα Ιωσήφ, αλλά και τώρα πρωτοπορεί θεοφιλώς με τη διοργάνωση του παρόντος Διορθοδόξου Επιστημονικού Συνεδρίου. Και για την αποφυγή οποιασδήποτε παρανόησης, η υπάρχουσα έκδοση της Ιεράς Μονής Φιλοθέου εγένετο για συγκεκριμένο λόγο και επέτυχε πλήρως του σκοπού της, που είναι άλλος από αυτόν που εισηγούμαστε. Πάντως αποτελεί μια καλή απαρχή η μόλις πρόσφατα έκδοση και κυκλοφορία 28 ανέκδοτων επιστολών και ποιημάτων του Γέροντος από την Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου με τίτλο: Θείας Χάριτος Εμπειρίες, Γέροντας Ιωσήφ ο Ησυχαστής, Επιστολιμαία βιογραφία - Ανέκδοτες επιστολές και ποιήματα.

Ο τύπος συγγραφής των επιστολών, όπως φαίνεται από επιστολές του Γέροντος Ιωσήφ, είναι ο καθιερωμένος της εποχής του. Συνήθως, μετά την προσφώνηση, την παράθεση του ονόματος του παραλήπτη και κάποια προκαταρκτικά [5], ο Γέροντας μπαίνει αμέσως στο θέμα. Κάποτε, όμως, παραβαίνει τον ειθισμένο τρόπο και, μετά τις προσφωνήσεις, ή άρχεται ανάλογα με την περίπτωση, του κυρίως ζητήματος ή φέρεται στο έπακρο παρακλητικός και ενθουσιώδης ή εμφανίζεται αλγών, προσδίδοντας στο λόγο του έντονο επιτιμητικό και ελεγκτικό χαρακτήρα [6].

Οι παραλήπτες των επιστολών του, η ημερομηνία συγγραφής τους, όπως και η κατακλείδα στις πλείστες των γνωστών επιστολών του δυστυχώς μας είναι στοιχεία άγνωστα, αφού παραλείπονται από τη γνωστή έκδοση της Ιεράς Μονής Φιλοθέου.

Βέβαια σε ορισμένες από αυτές διατηρούνται κάποια στοιχεία από τα παραπάνω. Στα δεκατρία κεφάλαια της Επιστολής προς ερημίτην του Β΄ Μέρους ο Γέροντας επιλέγει κατά κανόνα ως κατακλείδα τον Πάυλειο τριαδολογικό δοξολογικό τύπο: «Ω (αυτώ) η δόξα και το κράτος εις τους αιώνας (των αιώνων). Αμήν»· ή τον λειτουργικό τύπο: «Ω πρέπει πάσα δόξα τιμή και προσκύνησις πάντοτε, νύν και αιεί και εις τους αιώνας των αιώνων. Αμήν!» [7].

Ως ιδιαίτερα σημαντικό θεωρούμε το τελευταίο· να συμπεριληφθεί δηλαδή στη νέα έκδοση των σωζόμενων επιστολών του Γέροντος ο τρόπος που κατακλείει ή και προσυπογράφει τις επιστολές του, κάτι το οποίο τηρείτο πρόσφατα εκδοθέν βιβλίο της Μονής Βατοπαιδίου. Και τούτο, γιατί στις επιστολές του ο Γέροντας, εκτός από το συνηθισμένο καταληκτικό τύπο: «Ταπεινός Γέροντας Ιωσήφ», συνήθως, απολήγει: «Ο πατήρ σου, ταπεινός Ιωσήφ» [8]· ή «Γεροντάκος Ιωσήφ» [9]· ή

«Ταπεινός Γεροντάκος σου και πατήρ Ιωσήφ μοναχός» [10]· ή «ο Πατερούλης σου Ιωσήφ» [11] ή «ο Παππούλης σου Ιωσήφ» [12]. Οι τελευταίες αυτές απολήξεις του Γέροντος είναι χαρακτηριστικές και εύγλωττες, γιατί γράφονται λίγο πριν την κοίμησή του, πράγμα που δηλώνει την άκρα ευαισθησία και τα σπλάχνα οικτιρμών που συνέιχαν τον Γέροντα.

1. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Ιερά Μονή Φιλοθέου, Άγιον Όρος 62003.

2. Βλ. ό.π., Επιστολή 16, σ. 115: «Καιτα γράμματα, όπου καθυστερούν καιάλλα πού χάνονται»· και Επιστολή 18, σ. 124: «Και τάς νύκτας επ' αρκετόν, αφούονους κουρασθή εις την ευχήν, γράφω ουκ ολίγας επιστολάς». Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Γέροντας Ιωσήφ ο Ησυχαστής, Επιστολιμαία βιογραφία - Ανέκδοτες επιστολές και ποιήματα, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2005, σ. 188: «Ελυπήθην πολύ όπου εχάθη το γράμμα μου, διότι είχαν γράψει ωραία λόγια» κ.α.

3. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Επιστολές, σ. 139 κ.ε.

4. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Ποιήματα, σ. 221 κ.ε.

5. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 3, σ. 43: «Χαίροις εν Κυρίω, τέκνον αγαπητόν, τοσποίον η χάρις του Ιησού μου εφώτισε και του κόσμου απήλλαξε. Επέταξεν εις την έρημον και ηυλίσθη». Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Επιστολή 21, σ. 194: «Τέκνον μου ηγαπημένον, σπλάχνα της ψυχής μου, ευωδία μου, ανθάκι του Παραδείσου ...». Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 4, σ. 51: «Παιδί μου, εάν προσέχης ό,τι σου γράφω και βιάζης τονεαυτόν σου, θα εύρης μεγάλην ωφέλειαν. Αυτά σου γίνονται, διότι δεν βιάζεσαι εις την ευχήν»· και Επιστολή 20, σ. 130: «Αλγώτην ψυχήν και νέφος βαρύ καλύπτει μου την καρδίαν. Στέκει ονους μου, σιγάη γλώσσα, ναρκείη χείρ μου διά σε. Απορώ και εξίσταμαι...».

6. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, σ. 402-452.

7. Βλ. ό.π., σ. 397 κ.ε. Πρβλ. Ρωμ. 11,36· Γαλ. 1,5· Φιλιπ. 4,20· Β' Τιμ. 4,18· Αποκ. 1,6.

8. Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Επιστολή 15, σ. 176-177.

9. Ό.π., Επιστολή 17, σ. 182-184, κ.α.

10. Ό.π., Επιστολή 16, σ. 178-181.

11. Ό.π., Επιστολή 26, σ. 211-213.

12. Ό.π.,Επιστολή 19, σ. 188-190.

[page_end]

Ο τρόπος προσέγγισης των θεμάτων και η δομή των Επιστολών του είναι σημεία αξιοπρόσεκτα. Μερικές φορές, προτού αρχίσει να απαντά στον παραλήπτη, προτάσσει, ανάλογα με την περίπτωση, μια προσευχή ή ένα μεστό νοημάτων μικρό λογίδριο [13]. Άλλες φορές προσπορίζεται αγιογραφικά λόγια [14], για επεξήγηση και στήριξη των γραφομένων του. Άλλοτε επιδίδεται σ' ένα θαυμάσιο προλογικό διθύραμβο, εν είδει προσευχής [15], αφήνοντας έτσι να διαφανεί ο πλούτος της καρδιάς του.

Στις πραγματεύσεις των θεμάτων και στις ερωτήσεις που του τίθενται, αναδεικνύεται έξοχος οιακοστρόφος και δόκιμος χειριστής του λόγου. Αν και ήταν εστερημένος γνώσεων γραμματικών και κοσμικής παιδείας, όπως και ο ίδιος ομολογεί: «Εγώ, καλό μου παιδί, είμαι ως βλέπεις αλφαβητάριος» [16], και στα χειρόγραφα του φαίνεται να είναι φοβερά ανορθόγραφος, όμως, πίσω από τα πολλά γραμματικά αβλεπτήματα αποκαλύπτεται το οξύκεστρο του νοός του Γέροντος και η «καύσις της καρδιάς (του) υπέρ ανθρώπων και όλης της κτίσεως» [17]. Η ρέουσα ρητορική και ποιητική του ικανότητα, -τα ποιήματά του είναι γραμμένα σε ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο, με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία- και η δυνατή αυτομόρφωση του Γέροντος είναι εμφανείς από το πλήθος των καλλολογικών στοιχείων που χρησιμοποιεί και από τις αναρίθμητες αρχαιοπρεπείς λέξεις και φράσεις που διανθίζουν τις επιστολές του. Τα επιμελημένα ρητορικά - ποιητικά ήτα κατά παράταξη σχήματα του λόγου του ως δρόσος αναζωογονούν και πάλλουν τα κείμενά του. Δείγμα αυτών των αναφορών μας είναι τα παρακάτω: «Εκάθισα και συνήλθα ολίγον· και μνησθείς τα έμπροσθεν συνδέω την κοπέισαν χορδήν. Και κρατήσας την λύραν μου μελιρρύζω τα ακανθολογήματα, άπερ συνάγω εν τη ερήμω. Δεύρο λοιπόν και πάλιν φιλοξενήθητι υπό την σκιάν μου. Καγώ συλλέγω σοι εξ ακανθών μαστίχην ευώδη. Και οπόταν σοι επέρχεται θλίψις, αναμυρίκασαι τάς εννοίας των λεγομένων και φανήσονται οι λόγοι μου γλυκύτεροι μέλιτος» [18]. Αλλά το μορφωτικό επίπεδο του Γέροντος επισημαίνεται και από μίαν άλλη παράμετρο· το ότι τα κείμενά του διανθίζουν ως καλαίσθητες ψηφίδες ιδιωματισμοί, σύνθετες λέξεις ή φράσεις ή ακόμη και νεολογίες, όπως: «πλουταναδόσεως» [19], «νοητόκτιστος άνθρωπος» [20], «θεολαλήσωμεν» [21], «απελπισμοί» [22], «βιαιοθανόντος» [23], «πρεπώδεις καιροί» [24], «την δισύλλαβον» [25], «βρότειος γλώσσα» [26] κ.ά.

Και όλα τα πιο πάνω μ' ένα έξοχο τρόπο, που θα τον ζήλευε και ο πλέον δόκιμος κάλαμος «γραμματέως οξυγράφου», τα συγκερνά, ώστε να ερμηνεύει πλήθος κειμένων της Αγίας Γραφής, Παλαιάς και Καινής Διαθήκης, με τα οποία διανθίζει και υποστηρίζει τη διδασκαλία του· για να δώσει όχι μαθήματα λογοτεχνίας αλλά βιώματα σωτηρίας. Έτσι, για παράδειγμα, θέλοντας να υποδείξει σε επιστογράφο του το ταπεινό φρόνημα, του υποβάλλει: «Ως ράκος λογίζονται τα έργα σου ενώπιον του Θεού ... Η καταγωγή σου είναι πηλός και η ζωτική δύναμис σου είναι η πνοή του Θεού» [27]. Και αυτά δεν είναι τα μόνα. Υπάρχουν ερμηνείες πολλών αγιογραφικών κειμένων. Όμως, μνημονευτέο εδώ ότι προσφιλής καταφυγή του ορισμένες φορές αποβαίνει το Άσμα Ασμάτων, όταν αφήνει να εκχυθεί θεοπρεπής αγάπη του για τα πνευματικά του τέκνα: «Το αγαπητόν μου θυγάτριον, η καλή μου περιστερά ...» [28], προσφωνεί.

Αλλά δεν περιορίζεται μόνο στα βιβλικά κείμενα. Επεκτείνεται και στον λειμών των λειτουργικών και υμνολογικών κειμένων, των οποίων το νόημα συγκερνά εύστοχα με αγιογραφικές ρήσεις, ώστε να αποβεί πειστικότερος και διεξοδικότερος. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ου μή σεανώ, γλυκύτατε Ιησού! Ουδ' ου μή σε εγκαταλίπω. Αχώριστος θα μείνω εις τον αιώνα, και δι' αγάπην σου ξεψυχώ εις το στάδιον ... οίμοι τώ τάλανι! Οίμοι τώ πονηρώ και αχρείω! Ακοήν σου ήκουον το πρότερον, νυνί δε σε είδον οι οφθαλμοί μου ...» [29].

Μέσα από τις επιστολές του Γέροντος Ιωσήφ και ανάλογα με την περίπτωση δεν απουσιάζουν ακόμη και ονομαστικές παραπομπές σε Πατέρες της Εκκλησίας ή

ρήσεις και φραστικά διανθήματα από λόγους των Πατέρων και του Γεροντικού [30]. Ιδιαίτερα προσφιλείς είναι για τον Όσιο η Φιλοκαλία, ο Ευεργετινός, ο αββάς Δωρόθεος [31], ο άγιος Ιωάννης της Κλίμακος [32], ο αββάς Ισαάκ [33] κ.ά. Έτσι γράφει, στοιχώντας στον αββά Ισαάκ: «Τον δε φωτισμόν διαδέχονται διακοπή της ευχής και συχναί θεωρία· αρπαγή του νοός, κατάπαυσις των αισθήσεων, ακινησία και άκρα σιγή των μελών, ένωσις Θεού και ανθρώπου εις έν» [34]. Αλλά και σε άλλες περιπτώσεις εύκαιρα παραπέμπει σε θέσεις άλλων Πατέρων κάποτε έκδηλα αλλά και ενίοτε όχι εμφανώς, όπως και στο εξής ανεπίγραφο κείμενό του: «Όλα ενύπνια ήσαν και διελύθησαν. Πομφόλυγες ήσαν και διερράγησαν. Ιστός αράχνης που διεσπάσθη». Τούτο το αποσπασματικό λογίδιο του Γέροντος είναι σχεδόν πλήρως ερανισμένο από την ομιλία του ιερού Χρυσοστόμου «Εις Ευτρόπιον πατρίκιον καιύπατον» [35].

Το ευπαίδευτο και φιλομαθές του Γέροντος στα θεολογικά και εκκλησιαστικά γράμματα υποδηλώνεται προσέτι, όταν προτρέπει σε επιστολή μαθητή του, ως εξής: «Ανάγνωθι, εάν θέλης, Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν Μελετίου Αθηνών ναιδής πόσοι διδάσκαλοι· Ωριγένης και μύριοι άλλοι, όπου ήσαν πρώτα φωστήρες της Εκκλησίας μεγάλοι ... αλλά, διότι εδόθησαν εις το πέλαγος της γνώσεως, προτού λάβουν εις την ησυχίαν την καθαρότητα των αισθήσεων και την ειρήνην και γαλήνην του Πνεύματος, εβυθίσθησαν εις τον ωκεανόν της Αγίας Γραφής» [36]. Και εδώ επισημαίνεται μια καίρια αρχή της πατερικής θεολογίας· ότι δηλαδή η κατανόηση των θείων αληθειών δεν είναι εγκεφαλική διεργασία και σύλληψη, αλλά υπόθεση ενδημίας του Αγίου Πνεύματος, το οποίο λειτουργεί στον άνθρωπο καθαρτικά και φωτιστικά. Και επί του προκειμένου στοιχείο Γέροντας με τον Επιφάνιο Κύπρου: «Οι γάρ μή λαβόντες Πνεύμα Άγιον ουκ έμαθον τα βάθη του Θεού, και εις ταύτας περιεκλάσθησαν τάς αιρέσεις ...» [37], λέγει ο Άγιος.

13. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Θείας Χάριτος εμπειρίες,Επιστολή 20, σ. 130.

14. Βλ. ό.π.,Επιστολή 30, σ. 174.

15. Βλ. ό.π., Επιστολή 36, σ. 212· Επιστολή 39, σ. 237.

16. Ό.π., Επιστολή 45, σ. 270.

17. Βλ. Ισαάκ Σύρου, Ασκητικά, Λόγος 81, Περί διαφοράς αρετών και περι τελειότητος παντός δρόμου,εν Λειψία 1770 (ανατύπωσις) σ. 306.

18. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας,Επιστολή 25, σ. 152.

19. Ό.π.,Επιστολή 15, σ. 107.

20. Ό.π.,Επιστολή 28, σ. 166.

21. Ό.π.,Επιστολή 57, σ. 315.

22. Ό.π.,Επιστολή 65, σ. 343.

23. Ό.π.,Επιστολή 65, σ. 344.

24. Ό.π.,Επιστολή προςερημίτην, κεφ. 8, σ. 438.
25. Ό.π.,Επιστολή 53, σ. 296.
26. Ό.π.,Επιστολή προςερημίτην, κεφ. 12, σ. 454.
27. Ό.π.,Επιστολή 17, σ. 120. Επιστολή 16, σ. 114: «(Τα βέλη του πονηρού) ημείς θατα στρέψωμεν εις την ψόαν αυτού». Πρβλ. Ψαλ. 37, 7· Επιστολή 18, σ. 125. Πρβλ. Ρωμ. 11, 34 κ.α.
28. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας,Επιστολή 44, σ. 266. Πρβλ. Άσμα Ασμ. 2, 10· ήΕπιστολή 20, σ. 133. Πρβλ. Άσμα Ασμ. 8, 6 κ.α.
29. Ό.π.,Επιστολή 10, σ. 86 καιΕπιστολή 9, σ. 75-76 κ.α.
30. Βλ. ό.π.,Επιστολή 36, σ. 213.
31. Βλ. ό.π.,Επιστολή 16, σ. 115.
32. Βλ. ό.π.,Επιστολή 12, σ. 96.
33. Βλ. ό.π.,Επιστολή 15, σ. 154. Επιστολή 30, σ. 175.
34. Ό.π.,Επιστολή 35, σ. 208. Πρβλ. Ισαάκ Σύρου, Ασκητικά, ό.π.,Λόγος 31, Περί διαφοράς τηςεν ησυχία διακρίσεως, σ. 134.
35. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας,Επιστολή 41, σ. 252. Πρβλ. Ιω. Χρυσοστόμου, Ομιλία εις Ευτρόπιον Πατρίκιον καιύπατον, ΡG 52,391 κ.ε. Βλ. επίσης, Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας,Επιστολή 61, σ. 328· καιΕπιστολή 73, σ. 365, όπου παραπέμπει στοΙω. Χρυσοστόμου, Κατηχητικός εις τοΆγιον Πάσχα (νόθο έργο), ΡG 59,721 κ.ε.
36. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας,Επιστολή 48, σ. 280. Πρβλ. Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Επιστολή 2, σ. 141-142.
37. Βλ. Επιφανίου Κύπρου, Αγκυρωτός 14, ΡG 43,41B.

Αλλά και στην Ελληνική Ιστορία και Μυθολογία καταφεύγει ο Όσιος, αντλώντας εικόνες και γεγονότα, προκειμένου να καταστεί στις επιστολές του πειστικότερος και παραστατικότερος: «... ως Ατλας να βαστάζης τās περιπετείας του βίου σου ...», νουθετεί ιερωμένο μαθητή του [38]· ή «πού αφήκες, παιδί μου, το μικρόν της υπακοής σου φορτίον και εβουλήθης βαστάσαι του Σισύφου το βάρος» [39]; Και αλλού, συμβουλεύοντας, παραπέμπει στον Φίλιππο τον Μακεδόνα, υποδεικνύοντας πώς να «σοφίζονται» και να «διάγουν θεοφρόνως οι γευσάμενοι πλουσίως τās δωρεάς του Χριστού» [40]· γιατί ο Φίλιππος, λέγει ο Γέροντας, «όταν του ήλθαν τρεις ειδήσεις πλήρεις χαράς και τιμής, έβγαλε το δακτυλίδιν του -μεγάλης αξίας- και το έρριψε εις την θάλασσαν, να μετριάση με την στέρησιν του δακτυλιδίου την υπερβολήν της χαράς· “μήποτε”, λέγει, “μου έλθουν μαζεμένες αι θλίψεις και δεν δύναμαι να τες υποφέρω”» [41].

Είναι όμως εμφανές ότι ο Γέροντας Ιωσήφ στις επιστολές του, προκειμένου να νουθετήσει, δεν είναι μονολιθικός. Ζώντας «απόκοσμος» στην απaráκλητη έρημο του Αγίου Όρους εν μέσω αγώνων σκληρών κατά παντοειδών και αδυσώπητων εχθρών, κατορθώνει να μεταφέρει τον έξω κόσμο στην καλύβη του και όχι μόνο να βιώνει τις προκλήσεις και τις απαιτήσεις του, αλλά και να ενχωρεί εντός του και τους ενοίκους του. Και ενώ στον εαυτό του είναι άτεγκτος και αμείλικτος, στα παιδιά του και σε όσους καταφεύγουν σε αυτόν, όπως φαίνεται στις επιστολές του, είναι μεστός ελέους και πολλών οικτιρμών. Χειρίζεται τις υποθέσεις και τα προβλήματά τους μ' ένα μοναδικό και περίτεχνο τρόπο, τον οποίο θα ζήλευε και η πλέον σύγχρονη παιδαγωγική και ψυχολογία. Και δεν κινείται μόνο στην περιφέρεια. Αλλά ξέρει να διεισδύει στα βάθη και στον πυρήνα της ανθρώπινης ύπαρξης και να διερευνά τα κρύφια της ανθρώπινης ψυχής: «Χαίροις εν Κυρίω ο αγαπητός ... μου υιός», γράφει. «Ο λίαν καλός, αλλ' ολίγον θυμώδης· ο πολύ φρόνιμος, πλην ολίγον πεισματάρης· ο πολύ αγαθός και ολίγον ζηλότυπος» [42]. Προσέτι επωμίζεται, όχι σχηματικά, αλλά εκούσια και πραγματικά, το πρόβλημα των επιστολογράφων του και το καθιστά απόλυτα δικό του, ώστε διαμέσου της διαπροσωπικής αυτής αίσθησης να κατορθώνει να προσεγγίζει ως άριστος παιδαγωγός και πατέρας το τέκνο του και εκ μέσης καρδιάς να παρακαλεί γι' αυτό τον Θεό και την Παναγία: «Αλγώτην ψυχὴν και νέφος βαρὺ καλύπτει μου την καρδίαν, σημειώνει. Στέκει ο νους μου, σιγά η γλώσσα, ναρκεί η χεὶρ μου διά σε» [43]. Ἡ, «εγὼ εστάθην ὅλην την νύκτα εις προσευχὴν δι' εσένα και ὅλην την ἡμέραν» [44]. Και για να αφυπνίσει γράφει σε μονάζουσα: «Διότι ο διάβολος πολύ πολεμάτους μοναχούς. Επειδὴ θέλει να εκδικήται τον Χριστόν, λέγει: "Ἰδέ, Ναζωραίε, οι στρατιώταί σου! Εσύ τους τάξεις βασιλείαν αἰώνιον και σε αρνούνται. Εγὼ, διὰ μικράν ἡδονὴν του λάρυγγος, με ακολουθούν"! Αυτὰ καυχάται ο δαίμων» [45].

Αλλά δεν αποβαίνει μόνο υποστηρικτικός και αφυπνιστικός στις επιστολές του. Η θεόφρονη παιδαγωγική του, όταν απαιτείται, διακινείται μεταξύ επαίνου και θωπείας και εκτείνεται κάποτε και μέχρι ελεγκτικού επιτιμίου ή και έκφρασης παραπόνου, μεστός όμως πατρικής σύνθλιψης: «Υιέ μου! Υιέ μου! Πού εί; Πού πορεύει τέκνον μου;... Αληθώς επερίμενα μικράν σου δυσύλλαβον. Αλλά και πάλι με εγέλασεν είπα, ο αγαπητός μου υιός. Μόλις προολίγου ελθών ο καλός μας διάκονος μοί έφερε φάκελλον. Όπερ ανοίξας με άκραν χαράν -ναι δώ τί γράφεις- δυστυχώς αντί γράμματος εύρον εντός μόνον το φίμωτρον· “πεντακοσίας” (ενν. δραχμάς) τοναριθμόν. Ως να με λέγης· “φάγε και σιώπα”! Καλόν και αυτό, παιδί μου, και όντως πολύ σε ευχαριστώ» [46].

Ο λόγος του είναι δωρικός, συνεπτυγμένος, χωρίς φληναφήματα, μεστός νοημάτων και εμπειριών. Ψέγει την αμαρτία, διασώζει το ανθρώπινο πρόσωπο. Έτσι διατυπώνει σε γυναίκα που συζεί χωρίς γάμο: «Η θέσις σου δεν είναι καλή ... η αμαρτία είναι χωρισμός από το Θεό. Αιωνίως κολάζεσαι. Ενώ εδώ όσον θλίψις και αν είναι, περνά. Αποφάσισε· εάν σε στεφανωθή, σταματά να λέγεται αμαρτία ... τώρα, εφ' όσον τρέχει εμπρός σου η αμαρτία, τίποτε δεν γίνεται .... θα σου κάνωμεν Λειτουργίας και Παρακλήσεις να σε βοηθήση ο Κύριος» [47]. Καιόταν η συγκυρία το ορίζει, ο Γέροντας δεν χαρίζεται: «Μοναχός, όπου δεν έμαθε την ευχήν, δεν γνωρίζει, διατί έγινε μοναχός» [48], ή, «με τα πούπουλα δεν γίνεται ο μοναχός ... Αν είναι δυνατόν, ανηκούσθη ποτέ να γίνης μοναχός κοντά εις την μάνα σου· όπου μόλις είπής, ωχ! Φάγε, να μην ασθενήσης... Τα καλά δεν τα

βρίσκεις εις τα λουτρά και εις την καλοπέρασιν» [49].

Παρά την σπάνιν στις Επιστολές του Γέροντος Ιωσήφ έντονων δογματικών στοιχείων -και τούτο είναι ευνόητο, γιατί φαίνεται πως δεν υπήρξαν οι ανάλογες προκλήσεις- εν τούτοις, όπου αυτά επισημαίνονται, καταπλήσσουν. Η θεολογική οξύνοια και η δογματική ακρίβεια των θεολογικών κειμένων του Γέροντος στοιχούν απόλυτα στην πατερική και εκκλησιαστική παράδοση. Αξιο ιδιαίτερης μνείας είναι το γεγονός ότι ο Γέροντας προσεγγίζει ή και ερμηνεύει, ανάλογα με την πρόκληση που δέχεται, καίρια θέματα της ορθόδοξης θεολογίας. Η προσοχή του εστιάζεται περισσότερο στα κεφάλαια της κοσμολογίας και ιδιαίτερα της ανθρωπολογίας και όχι μόνο.

Έτσι, θέλοντας να εξάρει το μέγεθος και την αξία του ανθρώπου, συνεκτιμά, με βάση την Αγία Γραφή και την πατερική Παράδοση, ως κέντρο σύνολης της δημιουργίας και της θείας οικονομίας τον άνθρωπο. «Όλα έγιναν διά τον άνθρωπον», λέγει, στοιχώντας επί του προκειμένου και στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά [50]. Και τούτο, διευκρινίζει, επειδή ο άνθρωπος, καίτοι είναι «από πηλόν, έβαλε το θείον εμψύσημα ο Θεός, έβαλε την πνοήν του. Ω μεγαλείον ουράνιον! Ω δόξα και τιμή του ανθρώπου!» [51]. Και ακόμη: «Τα πάντα εποίησε διά τον άνθρωπον ο Θεός και αυτούς τους Αγγέλους προσέτι εις διακονίαν αυτού» [52]. Και θα προχωρήσει, ερμηνεύοντας τον Απόστολο Παύλο, για να πεί ότι «έχομεν την συγγένειαν μετά του Θεού» [53]. Γι' αυτό και θεωρεί ως «μέγα δώρον Θεού, το να γνωρίση ο άνθρωπος την αλήθειαν» [54].

38. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας,Επιστολή 52, σ. 294.

39. Ό.π.,Επιστολή 53, σ. 296.

40. Ό.π.,Επιστολή 53, σ. 298.

41. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας,Επιστολή 53. Βλ. επίσης ό.π.,Επιστολή 59, σ. 329, όπου γράφει: «Πληροφορούμαι και χωρίς να με γράφης ότι υποφέρεις πολύ. Σε βλέπω εν σκότει να θηριομαχής μέσα εις ένα λαβύρινθον χωρίς να γνωρίζης τί κάμνεις. Καιεγώ ως άλλη Αριάδνη σε δίδω το νήμα, διά ναεξέλθης».

42. Ό.π.,Επιστολή 45, σ. 270.

43. Ό.π.,Επιστολή 20, σ. 131.

44. Γέροντος Ιωσήφ, Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 50, σ. 287.

45. Ό.π.,Επιστολή 43, σ. 262.

46. Ό.π.,Επιστολή 53, σ. 296-297.
47. Ό.π.,Επιστολή 68, σ. 352-353.
48. Ό.π.,Επιστολή 72, σ. 363.
49. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 4, σ. 53.
50. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 62, σ. 331. Πρβλ. Γρηγορίου Παλαμά, Περί τηςεκπορεύσεως τουΑγίου Πνεύματος 2, 8, έκδ. Π. Χρήστου, Γρηγορίου του Παλαμά, Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1962, τόμ. Α΄, σ. 85.
51. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 10, σ. 87.
52. Ό.π., Επιστολή 10, σ. 87.
53. Ό.π.,Επιστολή 63, σ. 333· Πράξ. 17, 28.
54. Ό.π.,Επιστολή 63, σ. 335.

[page_end]

Εύστοχα, ανταποκρινόμενος σε σχετική ερώτηση, αφού διαγράψει την «εκ του μή οντος», (σ.σ. η φράση δική του) δημιουργία του κόσμου, την οποία θεωρεί ως προϊόν της αγάπης του Θεού [55], χωρεί στην ερμηνεία του «καθ' ομοίωσιν», λέγοντας ότι τούτο είναι «το πλήρωμα όλων των φυσικών αρετών» [56].

Στο κεφάλαιο άνθρωπος καθοριστική είναι η επισήμανσή του, όταν διερμηνεύει την ολότητα και τη λειτουργικότητα ψυχής και σώματος, ορίζοντας το νούν, όπως και άλλοι Πατέρες, ως «οικονόμον» [57] ή και «οφθαλμόν» [58] της ψυχής.

Ο Θεός στις επιστολές του Γέροντος χαρακτηρίζεται ως «όν αυτοδόξαστον» [59]. Και «η γνώσις περί Θεού, λέγει, είναι όρασις του Θεού, η οποία δεν κατορθώνεται με τρόπο φυσικό, καθότι, όπως διευκρινίζει,» η πνευματική γνώσις, και όχι η φυσική, γνωρίζει τον Θεόν» [60]. Τη θεοπρεπή τούτη αντίληψη διατυπώνει ο Γέροντας σε μια από τις Επιστολές του, όπου επανερμηνεύει για πολλοστή φορά τη διδασκαλία του για τα στάδια της κάθαρσης, του φωτισμού και της θέωσης (ή της θεωρίας), όπως τα αποκαλεί [61]. Και σε άλλη Επιστολή διευκρινίζει: «Καθότι η χάρις μερίζεται εις τρεις καταστάσεις: Η πρώτη ενέργεια καθαρτική ... (η δεύτερη) φωτιστική και (η) τρίτη τελειωτική» [62]. Γι' αυτό και μέλημά του είναι, πώς να μεταγγίσει αυτές τις εμπειρίες του με κάθε τρόπο στους άλλους διαμέσου των επιστολών του: «Ενόσω, παιδί μου, ζώ, θα σε εύχωμαι ... Αν πάλιν αποθάνω, θα ενθυμήσαι ότι το Γεροντάκι αυτό αρρώστησε διά να σώση ημάς» [63]. Οι επιστολές του αποτελούν εγχειρίδιο κατάλληλο για αρχαρίους, κοσμικούς και μοναχούς, αλλά και τόμο υψιπετούς γνώσης και θεωρίας. Το κάθε τι τον ενδιαφέρει. Στις επιστολές του βλέπουμε και η λεπτομέρεια να παίζει ρόλο στην πνευματική ζωή. Έτσι, ενώ ποδηγετεί στην τεχνική και στους καρπούς της ευχής· «Κύριε Ιησού Χριστέ, ελέησόν με» [64], δεν παραλείπει να νουθετήσει και για την υγιεινή διατροφή: «Κύτταξε να γίνης καλά... Φρόντισε να βοηθήσης όσον ημπορείς τον εαυτόν σου... Να μην τρώγης ό,τι γνωρίζεις πως είναι βλαπτικόν της υγείας

σου. Τηγανητά, αλμυρά, σάλτσες...» [65]. Και ακόμη η αγωνία του επεκτείνεται και στα παιδιά του εκείνα, που από αμέλεια ή για άλλους λόγους δεν επικοινωνούν μαζί του. Σε επιστολή του αγωνιά: «Η κυρία Βασιλική μήτε έγραψεν άλλο γράμμα, μήτε εξομολόγησιν. Η Μαγδαληνή τί κάμνει; Αρρωστη είναι, δεν είναι καλά; Να φύγη αμέσως, πολύ την παρακαλώ, από τον παπα-Πέτρο, διότι αυτός δεν είναι με τον Θεόν -αναγκάζομαι να ειπώ εκείνο όπου δεν αρμόζει- ... Αυτός είναι πνευματιστής ... Δεν ήτον διά ιερέας, τον έκαμαν παρά [τους] κανόνας οι Παλαιοημερολογίται... Ο Κύριος με επληροφόρησεν και σου γράφω να φύγετε... να μην κολαστείτε... Αυτά και άλλα, όσα γράφουν εκεί οι κανόνες εις το Πηδάλιον, διότι ο κόσμος δεν τα γνωρίζει και γεμίζει η κόλασις από ιερείς αναξιούς. Τους μέν κανόνας οι άνθρωποι τους κατήργησαν, αλλά δεν τους κατήργησεν ο Θεός ...» [66]. Κι ενώ τα γράφει αυτά δεν μπορεί να μή συμβουλεύσει με τα πιο κάτω: «Της μέν “πράξεως” η χάρις απεικάζεται ως αστέρων διαύγεια, του δε “φωτισμού” ως πανσέληνος, της δε “θεωρίας” η τελειωτική ως ηλίου μεσημβρινού διαβαίνοντος τον ορίζοντα» [67]. οπότε, στο τελευταίο αυτό στάδιο ο άνθρωπος, κατά το Γέροντα, «ενούται όλως διόλου με τον Θεόν. Σώμα δεν νομίζει πως έχει ... χωρίς σώμα αναβαίνει στον ουρανόν» [68]. Αλλά, ενώ ως γίγαντας της θεωρίας εδώ ομιλεί, αλλού, «σάρκα φορών», ως άνθρωπος διαλέγεται: «Εσήμερον κλείω το γραμματάκι σου από τόσον καιρόν όπου άρχισα, διότι η δύσπνοια με την νηστείαν πολύ με πολέμησε. Εσήμερον έφαγα τυράκι, αυγό και γιαούρτι, και άνοιξαν τα μάτια μου και πιστεύω ότι γρήγορα θα γίνω καλά και θα σου γράψω της πείρας και πράξεως λόγια ...» [69]. Ή, ακόμη, η νηπιάζουσα καρδιά του γράφει: «Δέξου τους ασπασμούς του Γέροντος Αρσενίου και τα ιδικά μου φιληματάκια, όπου είναι γεμάτα αγάπη του Ιησού· όπου τα βρέχει διαρκώς εις το στόμα μου μετο μάννα της πολλής του αγάπης, ωσάν μία αναπνοή» [70].

Στις επιστολές του ο Γέροντας ποτέ δεν παρουσιάζεται μονολιθικός. Τα γραπτά του διακατέχονται από μια καταπλήσσοσα πολυμέρεια και σφαιρικότητα. Και τα κείμενά του διαγράφουν πάντοτε επάλληλους κύκλους. Κεντρικό σημείο αναφοράς του αποτελούν η κάθαρση, ο φωτισμός και η θέωση. Και γύρω από τον άξονα τούτο περιστρέφονται σύνολες οι προσπάθειές του για πνευματικό καταρτισμό. Έτσι άλλες φορές αποβαίνει λυρικός ή ποιητικός [71] ο λόγος του, άλλες φορές καταρτίζει υπέροχους διαλόγους [72] και άλλες καταθέτει ωραία αποφθέγματα, όπως: «Σιωπών μέχρι θανάτου πάρελθε τον πειρασμόν και την ταραχήν» [73]. Δεν είναι πάλι λίγες οι φορές που συγγράφει θαυμάσιες προσευχές για τα πνευματικά του τέκνα [74]. Αλλοτε πάλι με εύχαρη διάθεση και καρδιακή αγάπη, ως μικρό παιδί, «εκτίθεται» στους μαθητές του, όταν αφήνει να του διαφύγει ο πλούτος της αφοσίωσής του προς τους Αγίους, τον Τίμιο Πρόδρομο και ιδιαίτερα τη «Μαννούλα» του, όπως αποκαλεί την Υπεραγία Θεοτόκο. Γι' αυτό και προτρέπει:

«Ασπαζε εις την αγκαλιά σου την εικόνα της Παναγίας, ως να είναι ζώσα η Παναγία, ωσάν την Μαννούλα σου, όταν ήσουν μικρή. Λέγε της όλον τον πόνο σου, και βρέχε την μετα δάκρυά σου τα αγνά και καθαρά» [75].

Όλα τα πιο πάνω, που είναι ψήγματα από τον πλούτο των επιστολών του, προκαλούν δέος στο μελετητή για το μεγαλείο της προσωπικότητας του Γέροντος Ιωσήφ.

Το ζήτημα όμως, «Η Επιστολογραφία του Γέροντος Ιωσήφ του Ησυχαστού», δεν περατούται με όσα κατατέθηκαν. Αυτά αποτελούν την απαρχή. Το θέμα χρήζει επαναφοράς και επαναπροσέγγισης βαθύτερης, αρτιότερης, εκτενέστερης και επιστημονικότερης· και μάλιστα μελέτης επί των πρωτοτύπων πηγών.

Όταν τα τελευταία τριάντα χρόνια του περασμένου αιώνα ξεκίνησε η προσπάθεια του λεγόμενου TQM (Total Quality Management) με τους W.E. Deming, J. Juran [76] κ.ά., και στη συνέχεια το μοντέλο τούτο, τηρουμένων των αναλογιών, εφαρμόσθηκε και στην παιδεία ως TQM in Education [77] και σε άλλους τομείς, τότε φάνηκαν θεαματικά αποτελέσματα. Γιατί το σύστημα αυτό καθιερώνει και εφαρμόζει τη λειτουργικότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, το σεβασμό και την αναγνώριση του προσώπου και εκποιεί τις δεξιότητες του ανθρώπου μέχρι των λεπτομερειών. Όσο και αν μας φαίνεται αταίριαστος ο παραλληλισμός, και συνάμα παράξενος ο συσχετισμός με το υπό αναφορά θέμα, και είναι πράγματι, όμως, υπάρχουν και κοινά γνωρίσματα στα δύο μεγέθη. Και τούτο, γιατί και ο πιο θερμός θιασώτης του κοσμικού μοντέλου του TQM θα ζήλευε το πνευματικό σύστημα και τις παρεμφερείς με αυτό μεθόδους που επινοεί και εφαρμόζει ο Γέροντας Ιωσήφ.

Έτσι, αν η αξιοπιστία και η καθιέρωση του κοσμικού μοντέλου TQM στηρίχθηκε στο effectiveness, όπως λένε οι ειδικοί, δηλαδή την αποτελεσματικότητα, κατά ασύγκριτο βαθμό μπορούμε να πούμε πως το πνευματικό κύρος και η πνευματική παιδαγωγική του Γέροντος Ιωσήφ κρίνονται από την αποτελεσματικότητα του προσώπου του και της διδασκαλίας του εν έργω και λόγω. Η «Επιστολογραφία του Γέροντος Ιωσήφ του Ησυχαστού» συνιστά μια πρακτική του κώδικα της όλης συμπεριφοράς του και αποβαίνει το απόσταγμα των βιωματικών εμπειριών του. Οι εύχυμοι καρποί του δένδρου της εν Αγίω Πνεύματι βιοτής και των εκκλησιαστικών μαθημάτων του τρέφουν σήμερα την οικουμενική Ορθοδοξία και ζωογονούν πλήθος πνευματικών απογόνων του· και αναμφίβολα θα καταρτίζουν το λαό του Θεού στους αιώνες.

55. Βλ. ό.π., Επιστολή 79, σ. 384-385.

56. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή

προς Ερημίτην, κεφ. 13, σ. 462.

57. Ό.π., Επιστολή 12, σ. 95.

58. Ό.π., Επιστολή προς Ερημίτην, κεφ. 2, σ. 402.

59. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 17, σ. 121.

60. Βλ. ό.π., Επιστολή 63, σ. 335.

61. Βλ. ό.π., Επιστολή 35, σ. 207-208.

62. Βλ. ό.π., Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 77, σ. 379.

63. Ό.π., Επιστολή 49, σ. 284.

64. Βλ. ό.π., Επιστολή 55, σ. 304-305 κ.α.

65. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 49, σ. 284.

66. Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Επιστολή 23, σ. 203-204.

67. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 35, σ. 208.

68. Ό.π., Επιστολή 35, σ. 209.

69. Γέροντος Ιωσήφ Βατοπαιδινού, Θείας Χάριτος εμπειρίες, Επιστολή 23, σ. 205.

70. Ό.π., Επιστολή 22, σ. 200. Γιατο Γέροντα Αρσένιο, βλ. Ιωσήφ Μ(οναχού) Δ(ιονυσιάτου), Ο Γέρων Αρσένιος ο Σπηλαιώτης (1886-1983), χ.τ. 2001.

71. Βλ. Γέροντος Ιωσήφ, Έκφρασις μοναχικής εμπειρίας, Επιστολή 39, σ. 238-239 και Επιστολή προς Ερημίτην, κεφ. 12, σ. 458-460.

72. Βλ. ό.π., Επιστολή 78, σ. 382 και Επιστολή 74, σ. 370-371.

73. Ό.π., Επιστολή 17, σ. 119.

74. Βλ. ό.π., Επιστολή 55, σ. 303-304 και Επιστολή 52, σ. 292-293.

75. Ό.π., Επιστολή 72, σ. 364.

76. Βλ. Ιστορία της μεθόδου του TQM εντάσσεται στη δεκαετία του 1950, όταν «Americans sent a number of statisticians to Japan to help rebuilt their productive capability», βλ. D. Boddy and R. Patton, Management - An Introduction, Hemel Hempstead, Prentice Hall, Great Britain, 1998, σ. 635. J. Juran, Quality planning and analysis, Mc Graw - Hill in Total Quality Management, (1995), τομ. 7, Journals Oxford Ltd, σ. 169.

77. B. Tofte, A theoretical and political model for implementation of total quality leadership in education, Norway, in Total Quality Management, (1995), τόμ. 6, τεύχη 5 και 6, Journals Oxford Ltd, σ. 475. N. Logothetis, Towards a Quality Management in Education, Athens - Greece, στο Total Quality Management, (1995), τόμ. 6, τεύχη 5 και 6, Journals Oxford Ltd, σ.

485.

<http://bit.ly/2ZtYWal>